

Kant'tan Wittgenstein'a: Mantığın Sınırları

From Kant to Wittgenstein: Boundaries of Logic

Neşe Aksoy¹

¹Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: N.D. 0000-0002-3815-4350

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Neşe Aksoy,
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-mail/E-posta: aksoynese@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.10.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:
02.12.2019

Son Revizyon/Last Revision Received:
05.12.2019

Kabul/Accepted: 12.12.2019

Atıf/Citation:

Aksoy, Neşe. (2019). "Kant'tan Wittgenstein'a: Mantığın Sınırları" *Felsefe Arkivi- Archives of Philosophy*, 51: 17-29.
<https://doi.org/10.26650/arc2019-5102>

ÖZET

Immanuel Kant kendi özgün mantık anlayışı olan 'transandantal mantığın' alanını görünür dünya olarak kabul ettiği doğa yasalarını ortaya çıkarmakla sınırlar. Ona göre, mantık yasaları, anlama yetisinin a priori kavramları ile uzay ve zaman formlarındaki a priori görüsel temsillerin sentezine dayanır ve bu zeminde doğanın saf ve zorunluluklu bilgisini ortaya çıkarır. Ancak Kant'a göre, bütün gerçeklik, görünüşlerin alanı olan doğa ile sınırlı değildir. Nitekim görünür dünyayı aşan ve şeylerin kendisini ifade eden bir alan vardır ki bu alanın bilgisi mantık ile ulaşılabilir değildir. Kant'ın kendinde-şey (*noumenal* dünya) olarak kavramsallaştırdığı ve Tanrı, ölümsüzlük ve özgürlük gibi transandantal kavramlar ile tasavvur edilebilen bu alanın bilgisi mantığın üzerindeki bir yeti olan saf aklın temsil faaliyetine dayandırılır. Benzer şekilde, Ludwig Wittgenstein mantığın sınırlarına vurgu yapar. Wittgenstein'a göre, mantığın alanı mantıksal uzay içinde ortaya çıkan olgu bağlamları ile sınırlıdır. Buna karşın, Wittgenstein'ın mantığa aşkın kavramlar olarak kabul ettiği mantıksal form, felsefe, estetik ve etik gibi kavramlar mantıksal önermeler ile ifade edilebilir değildir ve Wittgenstein bu kavramlar konusunda sessiz kalmayı önermiştir. Bu çerçevede, bu makalede, Kant'tan Wittgenstein'a mantığın sınırları ele alınacak ve mantıksal bilginin meşruiyet alanı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mantığın sınırları, Wittgenstein, doğa, Kant, olgu bağlamları

ABSTRACT

Immanuel Kant proclaims that the 'transcendental logic', the form of logic that he uniquely offers, aims at laying out the necessary laws and principles of nature on the basis of the synthesis of the a priori concepts of understanding and the a priori elements of intuition. In this regard, logic, in Kantian sense, is directed towards the knowledge of the nature which he identifies as the phenomenal world (appearances). The noumenal world (transcendental concepts of God, immortality and freedom), on the other hand, is acclaimed to extend beyond the boundaries of logic. Likewise, Ludwig Wittgenstein points to the boundaries of logic. In his view, logic is limited to the states of affairs in the world (the whole reality). In other words, Wittgenstein argues that one can logically think and talk about merely the facts in the world. The transcendental concepts like logical form, philosophy, aesthetic and ethics, on the other hand, are offered to be beyond the boundaries of logicity. Hence, my aim in this study will be to embark on the boundaries and the legitimate use of logic in Kant and Wittgenstein in parallel to each other.

Keywords: Boundaries of logic, Wittgenstein, nature, Kant, states of affairs

“İnsan bilgisinin sınırlarını göstermek isteyen ve Wittgenstein'ın derin bir saygı duyduğu Kant gibi, Wittgenstein, dilin mantığı üzerine soruşturmaları çerçevesinde anlamlı konuşmanın sınırlarını açığa çıkarmayı amaçlamıştır. Ancak bilgiyi güvenli bir zemine oturtmak isteyen Kant'ın aksine, Wittgenstein'ın soruşturmaları mistisizm ve sessizlik ile son bulmuştur.”¹

Giriş

19. Yüzyıl rasyonalist filozofu Immanuel Kant, ortaya koyduğu transandantal² felsefe anlayışı ile felsefe tarihinde bir devrim yaratmıştır. Kant'ın temel amacı, kendinden önceki felsefenin dogmatizminin ve şüpheciliğinin aksine doğaya ilişkin rasyonel bir bilginin olanağını serimlemek olmuştur. Kant Kopernik devrimi ile özdeşleştirdiği transandantal felsefe anlayışı çerçevesinde doğanın bilgisinin esas zemininin öznenin *a priori* anlama yetisi kavramları ve *a priori* görüsellik formları (uzay ve zaman) olduğunu ortaya koymuş ve bu bağlamda doğanın bilgisinin özne tarafından nesnel olarak kurulabileceğini savunmuştur. Kant'ın mantık anlayışı da bu çerçevede şekillenmiştir. Kant *Saf Aklın Eleştirisi*'nde 'transandantal mantık' olarak adlandırdığı kendi mantık anlayışının en temel amacının anlama yetisinin *a priori* kavramları ile uzay ve zaman formlarındaki *a priori* görüsel temsillerin sentezine dayalı yargılar oluşturmak³ ve bu zeminde doğanın saf ve zorunluluklu bilgisini ortaya çıkarmak olduğunu ifade etmiştir.⁴ Bu bağlamda, Kant'a göre transandantal mantık, görünür dünya olarak kabul ettiği doğanın zorunlu yasalarını ve ilkelerini kurmayı amaç edinir.⁵ Buna karşın, Kant'a göre, görünür dünyanın sınırlarını aşan bir alan vardır ki bu alan, transandantal mantık yasalarını üzerindedir. Kant'ın kendinde-şey (*noumenal* dünya) olarak kavramsallaştırdığı ve koşulsuz ve mutlak bir gerçekliği ifade eden bu alanın bilgisi, mantığın üzerinde bir yeti olan saf aklın sentetik *a priori* temsil faaliyetine dayandırılır.⁶ Yani, mantık görünür dünyanın ya da koşullu doğanın bilgisini ortaya çıkarırken, koşulsuzluğu ifade eden kendinde-şey saf aklın transandantal ideleri olan Tanrı, özgürlük ve ölümsüzlük ideleri bağlamında tasarlanmaktadır. Dolayısıyla, Kant'a göre mantığın yasaları doğanın bilgisini ortaya çıkarmakla sınırlıdır ve mantık, kendinde-şeye yönelik olarak meşru bir kullanıma sahip değildir. 20. yüzyıl filozofu olan ve analitik felsefeye öncülük eden Ludwig Wittgenstein en temel eseri olan *Tractatus Logico-Philosophicus* ile felsefede önemli bir yer edinmiştir. Wittgenstein eserlerinde temel olarak mantık-dil-düşünce ve gerçeklik ilişkisi, dilin ve düşüncenin sınırları ile metafizik kavramların ifade edilemezliği ve düşünülemez oluşu gibi konuları ele almıştır. Kant'a paralel olarak Wittgenstein *Tractatus*'ta mantığın sınırlarına vurgu yapmıştır. Wittgenstein'a göre, dünya (gerçeklik) mantıksal uzayda ortaya çıkan olguların

- 1 Joachim Schulte, *Wittgenstein: An Introduction*, (New York: State University of New York Press, 1992), 45.
- 2 Burada Kant ve Wittgenstein'da 'transandantal' kavramının farklı anlamlara geldiğini belirtmekte fayda görüyorum. Kant'ta 'transandantal' sözcüğü anlama yetisinin ve görüsel temsillerin sentezine dayalı epistemolojik ve ontolojik zemini ifade ederken, Wittgenstein'da 'transandantal' sözcüğü mantığa ve dolayısıyla dile ve düşünceye aşkın olan anlamına gelir.
- 3 Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, Çev. ve Ed. Paul Guyer ve Allen W. Wood, (USA: Cambridge University Press, 1998), B 75-A 51: 193.
- 4 A.g.e., A 125: 241.
- 5 A.g.e., A 127: 242.
- 6 A.g.e., B 383-A 327: 401-402.

toplamıdır ve bizim dünyaya (gerçeklik) ilişkin bilimiz mantıksal uzayda ortaya çıkan olgulara dairdir.⁷ Ancak Wittgenstein'a göre mantıksal uzayda ortaya çıkan olguların (dünya) ötesinde de bazı metafizik kavramlar vardır: mantıksal form, felsefe, estetik ve etik. Wittgenstein'a göre bu dört alanın bilgisi, mantıksal önermeleri aşmaktadır; yani bu konulara dair herhangi bir bilimsel ve mantıksal önermede bulunmak mümkün değildir.⁸ Nitekim Wittgenstein bu türden metafizik kavramların aşkın (transandantal) bir yapıda olduğunu, bu konulara ilişkin mantıksal önermelerin anlamsız ve *saçma* olacağını ve dolayısıyla bu konularda sessiz kalınması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, Kant ve Wittgenstein mantığının genel hatlarını verdikten sonra, bu makaledeki temel amacım Kant'tan Wittgenstein'a mantığın alanının sınırları ve bu çerçevede mantığın meşruiyet alanını tartışmak olacaktır.

Kant'ta Mantığın Sınırları

Kant, *Mantık Üzerine Dersler*⁹ adlı eserinde mantığın genel içeriğini ve amacını şöyle ifade eder:

Mantık, esas olarak, öznenin nasıl düşündüğüne ilişkin kuralları değil, nasıl düşünmesi gerektiğine ilişkin kuralları içerir. Zira özne genellikle anlama yetisini öyle kullanır ki düşünmesi gerektiği gibi düşünmez. Mantık ise anlama yetisinin ve aklın nesnel kurallarını içerir... Bu nedenle her türlü bilginin temelinde mantık vardır. Böylece diğer tüm bilimlerin de yolunu açar.¹⁰

Aklın bir bilimi olarak mantık, yalnızca biçime (form) ilişkin değildir, aynı zamanda maddeye (malzeme, içerik) ilişkindir; düşünmenin zorunlu yasalarının *a priori* bir bilimi. Birtakım tikel nesnelere ilişkin değildir; aksine tüm nesnelere ilişkindir. Bu bakımdan anlama yetisinin ve aklın genel olarak doğru kullanılmasına ilişkin bir bilimdir; anlama yetisinin nasıl düşündüğüne ilişkin öznel ve empirik (psikolojik) ilkelerin değil, aksine anlama yetisinin ve aklın nasıl düşünmesi gerektiğine ilişkin nesnel ilkelerin bilimidir.¹¹

Bu alıntılarda Kant mantığın genel amacının öznenin nasıl düşündüğünü değil, nasıl düşünmesi gerektiğini ele almak olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan Kant, mantığın nesnel ilke ve kurallarının olduğunu savunur. Mantık, ona göre, nesnelere ilişkin olumsal kavramlar ortaya çıkarma sanatı değil, aksine nesnelere doğru anlaşılmasını sağlayan *a priori* ve nesnel yasalar ortaya koyma etkinliğidir. Bu yönüyle, Kant'a göre, mantık öznenin gerçekliğe ilişkin

7 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 1.1-1.13: 15 ve 2.063-2.1-2.11: 23. (Bu eser metin içinde *Tractatus* olarak kısaltılacaktır.)

8 Wittgenstein transandantal (aşkın) kavramlar olarak ifade ettiği mantıksal formun, felsefenin, estetiğin ve etiğin mantıksal önermelerle ifade edilemez olduğunu savunur (A.g.e., 4.12: 63, 4.11-4.111-4.112: 59-61 ve 6.42-6.421: 167).

9 Kant'ın *Mantık Üzerine Dersler* adlı kitabından yapılan bu çeviriler bana aittir.

10 Immanuel Kant, *Lectures On Logic*, Çev. ve Ed. J. Michael Young, (USA: Cambridge University Press, 1992), 13-14 ve 16.

11 A.g.e., 531.

olarak doğru düşünmesini amaç edinen nesnel ilke ve kuralların bilimidir ve diğer tüm bilimlerin temelinde bulunan bir etkinliktir.¹² Kant *Saf Aklın Eleştirisi*'nde kendi özgün mantık anlayışı olan 'transandantal mantığın' genel yapısını ve amacını ise şöyle ifade eder:

... belki de nesnel ile saf ya da duyuşal görüşler olarak değil, ama yalnızca saf düşünme biçimleri olarak *apriori* ilişkileri olabilen ve böylece kökenleri ne empirik ne de estetik olan kavramların bulunabileceği beklentisinde kendimiz için saf anlama yetisinin ve aklın bilgilerinin nesnel bütünüyle *a priori* düşünebilmemizi sağlayacak bir bilimin ön fikrini oluştururuz. Bu tür bilgilerin köken, alan ve nesnel geçerliliğini belirleyecek böyle bir bilimin *Transandantal Mantık* olarak adlandırılması gerekir, çünkü yalnızca anlama yetisinin ve aklın yasaları ile ama ancak bunların nesnel ile *a priori* bir biçimde ilişkili olmaları ölçüsünde ilgilenecektir.¹³

Yukarıdaki alıntı ile Kant transandantal mantığın amacının saf anlama yetisinin *a priori* kavramları ile *a priori* görüsel temsillerin bağının kurulması temelinde kurulan ilke ve yargılar oluşturmak olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, Kant'a göre, transandantal mantık, empirik ve öznel yargı ve ilkelerin ötesinde *a priori* ve nesnel yargılar oluşturmayı amaç edinen bir bilim veya etkinliktir. Kant'a göre, transandantal mantığı geleneksel mantık¹⁴ anlayışından ayıran temel etmen, transandantal mantığın yasa ve ilkelerinin salt kavramsal içerikli yargı ve ilkelerden oluşmayıp, kavramsal ve görüsel içerikli yargı ve ilkelerden oluşmasıdır.¹⁵ Nitekim Kant'ın meşhur deyişi ile 'kavramsız görüşler kör, görümsüz kavramlar boştur.'¹⁶ Dolayısıyla, Kant'a göre, transandantal mantığın yasaları salt formel içerikli olmamalıdır. Daha ziyade, transandantal mantık, formun ve maddenin (malzeme, görü) birleşmesini esas almalı ve böylelikle öznenin formel tasarımlarından ibaret olmayıp, gerçekliğe ilişkin nesnel bir bilgiye ulaşmayı amaç edinmelidir.

Kant'a göre, saf anlama yetisinin saf kavramları ile *a priori* görüsel temsiller temelinde kurulan yargı ve ilkeler, doğanın en temel ve zorunlu yasalarını ortaya çıkarır:

Demek ki biz burada sadece deneyle ve onun genel ve *a priori* verilmiş koşullarının olanağıyla ilgileneceğiz ve oradan hareket ederek doğayı, bütün olanaklı deneyin nesnesi olarak belirleyeceğiz. Benim burada zaten verilmiş olan doğayı gözleme kurallarını kastetmediğim, sanırım, anlaşılacaktır; bunlar zaten deneyi şart koşarlar; dolayısıyla bizim (deney aracılığıyla) doğadan yasalar öğrenebilmemizi de kastetmiyorum, çünkü bunlar o zaman *apriori* yasalar olamaz ve Saf Doğa Bilimini oluşturamazlardı; kastettiğim, deneyin olanağının *a priori* koşullarının aynı zamanda doğanın yasalarının çıkarılacağı kaynak olmalarıdır.¹⁷

12 Clayton Bohnet, *Logic and Limits of Philosophy in Kant and Hegel*, (UK: Palgrave Macmillan, 2015), 34.

13 Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 2015), A 57-B 82: 80.

14 Kant'ın geleneksel mantık eleştirisi genel olarak Aristoteles'in insilistik (tasımsal)felsefesinden başlayarak, skolastik filozoflara ve Leibniz'e uzanan bir felsefe geleneğini içerir.

15 Paul Guyer, *Cambridge Companion to Kant*, (New York: Cambridge University Press, 2006), 137-138.

16 Kant, *Critique of Pure Reason*, 193-194 ve 199.

17 Immanuel Kant, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena*, Çev. İonna Kuçuradi-Yusufo Örneko, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2000), 47-48.

Yukarıda ele alındığı gibi, Kant'a göre, transandantal mantığın temel amacı, doğanın *a priori* ve zorunlu yasa ve ilkelerinin bilgisine nasıl ulaşılabileceğini ortaya koymaktır. Dolayısıyla Kant'a göre, doğa, öznenin *a priori* anlama yetisi kavramları ile *a priori* görüsellik formları olan uzay ve zaman formlarından kaynağını almaktadır. Bir diğer deyişle, doğa öznenin anlama yetisinin *a priori* kavramları ile görüsellik *a priori* formları aracılığıyla kurduğu bir yapıdır. Ancak bu yapı, subjektif ve olumsal bir karakterde değildir. Aksine, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'ndeki temel amacı, öznenin inşa ettiği bir yapı olarak doğanın objektif bir karakterde olduğunu ortaya koymaktır. Buna yönelik olarak Kant, öznenin *a priori* anlama yetisi ve görüsellik formları zemininde doğanın kesin ve zorunluluklu bilgisine ulaşıldığını savunur. Bu çerçevede R. M. Wenley *Kant ve Kant'ın Felsefi Devrimi* adlı çalışmasında Kant'ta doğaya ilişkin bilginin öznenin nesnel kavramları ile olumsal yapıdaki malzemenin birleşmesine dayandığını ancak bu sürecin doğaya ilişkin olumsallığı aşan, ve fiziki bilimlerdeki kesin bir bilgiyi ortaya çıkardığını ifade eder.¹⁸ Wenley'e göre, Kant'ta doğaya ilişkin kesin bir bilginin ortaya çıkmasındaki temel etmen, anlama yetisinin nesnel kavramlarının görüsellikten elde edilen malzemeye rasyonel ve nesnel bir biçimde uygulanmasıdır. Andrew Seth ise *Kant'tan Hegel'e Gelişme* adlı kitabında Kant'ın esas amacının Hume'un kuşkuculuğunun aksine doğaya ilişkin nesnel bilginin olanağını ortaya koymak olduğunu ifade eder. Seth'e göre, Kant'ta doğaya ilişkin bilginin olanağını sağlayan temel etmen, anlama yetisinin saf kavramları ile görüsellik *a priori* öğelerinin bilgide uyum içinde bağlaşımlarıdır.¹⁹

Yine Andrew Seth, *Kant'tan Hegel'e Gelişme*'de Kant'ın doğaya ilişkin kesin bilgiyi olanaklı olarak serimlediğini, ancak Kant'ın ortaya koyduğu bilginin yalnızca görünüşlere ilişkin olduğunu ifade eder.²⁰ Bilindiği üzere, Kant metafiziği esas olarak görünür dünya (*phenomena*) ile kendinde-şey (*noumena*) arasında ontolojik bir ayrım yapar. Kant'a göre, doğa, görünür dünyadır. Başka bir deyişle, doğanın gerçekliği görünüşlerden ibarettir. Buna karşın, görünüşleri aşan ve şeylerin kendi gerçekliğini ifade eden bir alan olarak kendinde-şey (*noumena*) vardır ki bu alanın bilgisi saf aklın sentetik *a priori* temsilleri bağlamında ele alınır. Dolayısıyla, Kant'a göre mantık doğanın bilgisiyse sınırlıdır ve kendinde-şeyin bilgisine yönelememektedir. Zira Kant mantığın yasa ve ilkeleri ile kendinde-şeyi anlamaya ve kavramsallaştırmaya çalışmanın bir yanlısamayı ortaya çıkardığını düşünür. Kant *Saf Aklın Eleştirisi*'nde bunu anlama yetisinin bir aldanmacası olarak ifade eder:

Kendi bilgisinin kaynakları üzerine düşünmeksizin salt empirik kullanımına gömülmüş anlama yetisi gerçekten de ne denli başarılı olarak ilerlerse ilerlesin, gene de öyle bir şey vardır ki, onu yerine getiremez; kullanımının sınırlarını kendisi belirleyemez ve bütün bir alanında neyin içerisinde neyin dışarısında yatabileceğini bilemez. Çünkü yapmış olduğumuz o derin araştırmaları gerektirir. Eğer anlama yetisi, belli soruların kendi çevresinde yatıp yatmadığını ayırt edemiyorsa,

18 Robert Mark Wenley, *Kant and His Philosophical Revolution*, (Adelaide, London and Washington: Cambridge Scholars Press Ltd., 2002), 146.

19 Andrew Seth, *The Development from Kant to Hegel*, London: Cambridge Scholars Press Ltd., 2002), 10.

20 A.g.e., 8.

ileri sürdüklerinden ve iyeliklerinden hiçbir zaman emin olamayacak, tersine alanının sınırlarını kaçınılmaz olarak ve sürekli aştığı ve kendini yanılsamalar ve aldanmacalar içerisinde bulduğu her zaman küçük düşürücü pek çok düzeltme işlemiyle yüz yüze gelmeyi kabullenmesi gerekecektir.²¹

Alıntıdan anlaşılacağı üzere, Kant, mantığı görünür dünyayı ele almakla sınırlı tutar. Yani, mantığımızın yasa ve ilkeleri yalnızca doğa üzerine uygulanabilir. Kant bunu anlama yetisinin veya transandantal mantığın *immanent* kullanımı olarak adlandırır.²² Doğayı aşkın bir alan olan kendinde-şeyin bilgisi ise mantığımızı aşmaktadır. Bu bakımdan, Kant'ta, mantığımızın (anlama yetisi) kendinde-şeye ilişkin olarak kullanılması, bir aldanmacadan ve yanılsamadan ibaret sayılır. Kant bunu transandantal mantığın (anlama yetisi) *transendent* kullanımı olarak ifade edecektir.²³ Bu bağlamda, örneğin, Kant'ın saf aklın kavramları olarak kabul ettiği Tanrı, özgürlük ve ölümsüzlük kavramları mantığın alanının dışındaki gerçekliklerdir. Kant bu kavramların saf aklın temsil faaliyetine dayandırır. Buna göre, insan aklı Tanrı, özgürlük ve özgürlük kavramlarını *a priori* olarak soruşturur ancak bu kavramların olduğu gibi bilgisine asla ulaşamaz, nitekim bu kavramlar insan aklının dışında bir gerçekliğe sahiptir. Bu bakımdan kendinde-şeye ilişkin bilgimiz, mantığın görünür dünyaya ya da doğaya ilişkin ortaya çıkardığı türden bir bilgi değil, aklı bir tasarım veya rasyonel bir inançtır.²⁴ Yani kendinde-şey, transandantal mantığın doğaya ilişkin olarak ortaya koyduğu türden nesnel ve zorunlu ilkeler ve yasalar bütününe vermez bize. Bunun yerine, kendinde-şey, mantığın bir nesnesi veya bir bilgi nesnesi olmayıp rasyonel aklın zorunlu bir kavramı olarak saf aklın bir postüla (varsayım) olarak tasarımıladığı bir olgudur. Benzer şekilde Kant Tanrı, özgürlük ve ölümsüzlük kavramları zeminine dayanan ahlak yasasının²⁵ da mantığın alanını aştığını savunur. Bu bağlamda, Kant'ta saf aklın transandantal ideleri bağlamında şekillenen etik (ahlaksallık) alanı, mantıksal olarak düşünülebilir ve ifade edilebilir bir alan olarak görülmeyip saf aklın temsil faaliyetine dayandırılmaktadır.

Bu yönüyle Kant mantığın meşruiyet alanını doğa ve görünüşler alanı ile sınırlandırmakta ve görünüşleri aşan bir kavram olan kendinde-şey zemininde açıklanan Tanrı, ölümsüzlük ve özgürlük kavramlarına ilişkin herhangi bir mantıksal önermenin ve yargının nesnel geçerliliğinin olmadığını savunmaktadır.

Wittgenstein'da Mantığın Sınırları

Kant'a benzer şekilde Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico Philosophicus*'ta mantığın sınırlarına vurgu yapar. Zira Wittgenstein'a göre mantığın sınırları, dilin ve düşüncenin sınırlarıdır ve dilin ve düşüncenin sınırlarını aşan konularda mantıksal bir önerme oluşturmak

21 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A 238: 195.

22 Bkz. Kant, *Critique of Pure Reason*, A 296: 385.

23 Bkz. A.g.e., A 296: 385.

24 Bkz. Kant, Schopenhauer, Heidegger, *Düşüncenin Çağrısı*, Çev. Ahmet Aydoğan, (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 96.

25 Bkz. Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason*, (USA: Hackett Publishing Company, 2002), 5-6.

olanaklı değildir.²⁶ İlk olarak Wittgenstein *Tractacus*'ta mantıksal önermelerin dünyadaki olguları ifade etmekle sınırlı olduğunu ifade eder:

- 1.13 Mantıksal uzam içindeki olgular, dünyadır.²⁷
- 2.Olduğu gibi olan, olgu bağlamlarının öyle var olmasıdır.²⁸
- 2.04 Varolan olgu bağlamlarının toplamı, dünyadır.²⁹
- 2.06 Olguların bağlamlarının var olmaları ve var olmamaları, gerçekliktir.³⁰
- 2.063 Toplam gerçeklik, dünyadır.³¹

Bu alıntılarda, Wittgenstein, gerçekliğin (dünya) mantıksal uzay içindeki olgulara karşılık geldiğini ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle, Wittgenstein'a göre, mantıksal uzay, gerçekliğin (dünya) tasarımının ortaya çıktığı zemindir. Yani, biz gerçekliği (dünya) mantıksal uzay içinde algılar ve kurarız (tasarımlarız). Dolayısıyla Wittgenstein'a göre mantıksal olan tüm olgular, gerçekliğe (dünya) ilişkin tasarımlar olduğu için doğru ve gerçektir; mantıksal olmayan olgular ise gerçekliği yansıtmadığından yanlış veya yanılsamadır.³² Bunun yanı sıra, Wittgenstein mantıksal olan olguların, gerçekliğe ilişkin olarak doğru bir tasarım olması dolayısıyla düşünülebilir ve ifade edilebilir (tasarımlanabilir) bir tasarım olduğunu; mantıksal olmayan kavramların ise düşünülmesinin ve ifade edilmesinin olanaksız olduğunu ifade eder:

- 3. Olguların mantıksal tasarımı, düşüncedir.
- 3.001 'Bir olgu bağlamının düşünülebilir olması' şu demektir: Biz onun bir tasarımını kurabiliriz.
- 3.01 Doğru düşüncelerin toplamı, dünyanın bir tasarımıdır.
- 3.02 Düşünce, düşündüğü olgu durumunun olanağını içerir. Düşünülebilir olan, olanaklıdır da.
- 3.03 Mantıksız olan hiçbir şeyi düşünemeyiz; çünkü o zaman mantıksız düşünmemiz gerekirdi.³³

Yukarıdaki alıntıda Wittgenstein, düşünülebilir olanın mantıksal olan olduğunu ifade etmekte ve mantıksal olan düşüncelerin doğru gerçeklikler olarak dünyanın (gerçeklik) bir tasarımı olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde, Wittgenstein, yalnızca mantıksal uzayda ortaya çıkan

26 Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*, 5.6-5.61: 133.

27 A.g.e., 15.

28 A.g.e., 15.

29 A.g.e.,21.

30 A.g.e.,21.

31 A.g.e., 23.

32 Anthony Clifford Grayling, *Wittgenstein: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, 1996), 54.

33 Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*,27.

olguların dile getirilebildiğini ifade etmektedir: “*Mantıkla çelişen bir şeyi dilde ortaya koymak, yapılamayacak bir şeydir; tıpkı, geometride uzam yasalarıyla çelişen bir şekili yerlemleriyle ortaya koymak ya da, var olmayan bir noktanın yerlemlerini vermek gibi.*”³⁴ Bu bağlamda, Wittgenstein'a göre, mantık ile çelişen hiçbir olgunun dile getirilmesi olanaklı ve meşru değildir. Bir diğer ifadeyle, mantıksal olmayan hiçbir şey dile getirilemez, hakkında konuşulamaz. Bu yönüyle, Wittgenstein'a göre, mantığın sınırları dilin sınırlarını belirlemektedir. Yani, söylenebilir ve ifade edilebilir olan, mantıksal olan olgularla sınırlıdır. Yine aynı şekilde, mantığın sınırları düşüncenin sınırlarını belirlediğinden Wittgenstein'a göre mantıksal olanın dışında bir gerçekliği düşünmenin olanağı yoktur. Bu bağlamda, Wittgenstein mantığı aşan söylem ve düşünceleri *saçma* olarak kavramsallaştırır.³⁵ Avrum Stroll *Kesinlik Üzerine Moore ve Wittgenstein* adlı çalışmada Wittgenstein'da anlamsız ve *saçma* anlamına gelen iki kavramın olduğunu ifade eder. Bunlardan biri *Sinnlos*'tur, diğeri ise *Unsinn*'dir. *Sinnlos* kavramı bir önermedeki gramer hatalarından dolayı ortaya çıkan bir anlamsızlığı ifade ederken, *Unsinn* kavramı bir şeyin mantıksal bir önermede ifade edilemez oluşuna karşılık gelir. Bu bakımdan Wittgenstein'a göre mantıksal önermelerin sınırlarını aşan herhangi bir konu *Unsinn* (*saçma*) kavramıyla özdeşleştirilir. Dolayısıyla Wittgenstein'a göre, mantıksal uzay içindeki olgu bağlamlarına ilişkin olmayıp mantıksallığı aşan her türlü kavram *saçmadır* (*Unsinn*).

Buraya kadar Wittgenstein'a ilişkin olarak ortaya konan tabloda Wittgenstein'ın mantıksal uzay içindeki olgu bağlamları dışında hiçbir gerçekliğe atıfta bulunmuyor olması beklenir. Zira bu türden her kavram, *saçma* (*Unsinn*) olmalıdır. Dolayısıyla, Wittgenstein'ın bir pozitivist olması ve mantıksal ve bilimsel olarak ifade edilebilir ve düşünülebilir olan olgular dışında hiçbir kavrama atıfta bulunmaması beklenir. Oysa Wittgenstein, *Tractacus*'ta yapısı gereği *saçma* (*Unsinn*) olsa da transandantal bir gerçekliği olan birtakım kavramlara değinir. Zira ona göre bu kavramlar mantıksal olarak düşünülemez ve ifade edilemez olsa da kendilerini aşkın bir biçimde dilde ve düşüncede gösterirler. Wittgenstein'a göre, mantığın sınırlarını aşan transandantal kavramlardan ilki, mantıksal formdur. *Tractacus*'ta Wittgenstein, mantıksal formun dile ve düşünceye aşkın, transandantal yapısını şöyle ifade eder:

5.552 Mantığı anlamak için gereksindiğimiz 'deneyim', bir şeyin böyle böyle olduğunun değil, olduğunun deneyimidir: oysa bu, işte, hiç de deneyim değildir. Mantık, bütün deneyimden öncedir- bir şeyin öyle olmasından.³⁶

5.61 Mantık dünyayı doldurur; dünyanın sınırları onun da sınırlarıdır.³⁷

6.13 Mantık bir öğreti değildir, dünyanın bir ayna tasarımıdır.

Mantık aşkındır.³⁸

34 A.g.e., 28-29.

35 Avrum Stroll, *Moore and Wittgenstein on Certainty*, (USA: Oxford University Press, 1994), 114.

36 Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*, 129.

37 A.g.e., 133.

38 A.g.e., 163.

Wittgenstein'a göre mantıksal form, dünyadaki olguları ve deneyimi ortaya çıkaran temel bir koşuldur ve bu bakımdan dünyadaki olgulara aşkındır. Benzer şekilde, Wittgenstein'a göre mantıksal form söylenebilir/dile getirilebilir olan her şeye aşkın bir gerçekliğe sahiptir.³⁹ Bu bağlamda, Wittgenstein, mantıksal formun mantıksal önermeler yoluyla düşünülemez ve ifade edilemez olduğunu savunur: “Tümce, bütün gerçekliği ortaya koyabilir; ama gerçekliği ortaya koyabilmek için onunla ortaklaşa sahip olması gerekeni ortaya koyamaz –mantıksal biçimi. Mantıksal biçimi ortaya koyabilmek için kendimizi tümceyle birlikte mantığın dışına çıkarabilmemiz gerektirir, yani dünyanın dışına.”⁴⁰ Burada Wittgenstein, mantıksal formun dünyanın içindeki bir olgu olmaktan ziyade dünyanın sınırında yer alan transandantal bir yapı olduğunu ortaya koymakta ve bu yönüyle mantıksal formu dilde ve düşüncede temsili olmayan bir gerçeklik olarak kabul etmektedir.⁴¹ Ancak Wittgenstein'a göre mantıksal form, dilde ve düşüncede mantıksal önermeler ile ifade edilemez olsa da dile ve düşünceye yansıyan bir şeydir. Diğer bir ifadeyle, mantıksal form kendisini dilde ve düşüncede göstermektedir:

4.121 Tümce⁴² mantıksal biçimi ortaya koyamaz; o, onda yansır.

Dil onda yansıyanı ortaya koyamaz.

Dilde kendini dile getireni, biz onunla dile getiremeyiz.

Tümce, gerçekliğin mantıksal biçimini gösterir.

Onu serimler.⁴³

Burada Wittgenstein, mantıksal formun bir mantıksal olgu olmasa da ve bu bakımdan saçma (*Unsinn*) bir kavram olsa da kendisini mantıksal bir temsilin ötesinde bir biçim olarak *gösterme* yoluyla ortaya koyduğunu ifade etmektedir.

Wittgenstein'ın mantığa aşkın bir gerçeklik olarak ele aldığı diğer kavramlar ise, felsefe, estetik ve etiktir. Wittgenstein, *Tractacus*'ta felsefenin transandantal yapısını şöyle ifade eder:

4.11 Doğru tümelerin toplamı, toplam doğa bilimi (ya da doğa bilimlerinin toplamı)dır.

4.111 Felsefe, doğa bilimlerinden biri değildir. (Felsefe sözcüğü doğa bilimlerinin üstünde ya da altında duran ama yanlarında durmayan bir şeyi imlemelidir.)

4.112 Felsefenin amacı düşüncelerin mantıksal açıklığıdır.

Felsefe bir öğretisi değil, bir etkinliktir.

39 Schulte, *Wittgenstein: An Introduction*, 61.

40 Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*, 4.12: 63.

41 Schulte, *Wittgenstein: An Introduction*, 56.

42 'Tümce' sözcüğü metinde 'mantıksal önermelere' karşılık gelmektedir.

43 Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*, 63.

Felsefe yapıtı, özünde, açıklamalardan oluşur.

Felsefenin sonucu, “felsefe tümceleri” değil, tümcelerin açık hale gelmesidir.⁴⁴

Bu alıntılarda, Wittgenstein felsefenin dünyanın toplam gerçekliği olarak ifade ettiği doğa bilimlerinin dışında bir etkinlik olduğunu ifade etmektedir. Zira Wittgenstein'a göre, felsefenin amacı doğa bilimlerinin öncülleri türünden felsefi öncüller ve önermeler kurmak değildir. Bunun yerine felsefe, mantıksal önermelere açıklık getirmeye yönelik bir etkinliktir. Oscar Gonzales-Castan *Pozitivizmi Aşmak: Husserl ve Wittgenstein* adlı makalesinde doğa bilimleri dışında bir gerçekliği doğruluk (truth) olarak kabul etmeyen pozitivizmin aksine Wittgenstein'ın felsefe kavramına yönelik anlayışıyla pozitivizmi aştığını ifade eder.⁴⁵ Gonzales-Castan'a göre, Wittgenstein'da felsefenin düşünceleri, her ne kadar bilimsel ve mantıksal yapıda olmasalar da, doğru düşüncelerdir. Nitekim Wittgenstein, dile getirilemez bir kavram olarak sunduğu felsefeyi mantıksal forma benzer şekilde kendisini gizemli bir biçimde *gösteren* bir kavram olarak serimler. Yani, felsefe dilde ve düşüncede mantıksal olarak dile getirilemez olan gizemli bir kavramdır ve kendisini aşkın bir biçimde göstermektedir:

6.522 Dile getirilmeyen vardır gene de. Bu kendisini gösterir, gizemli olandır o.

6.53 Felsefe doğru yöntem aslında şöyle olmalıdır: Söylenebilir olandan, yani doğa bilimi tümcelerinden – yani, felsefeyle hiçbir ilgisi olmayan bir şeyden- başka bir şey söylememek, sonra her seferinde de, başka birisi doğa ötesi bir şey söylemeye kalkıştığında, ona, tümcelerindeki belirli imlere hiçbir imlem bağlamamış olduğunu göstermek. Bu yöntem ona doyurucu gelmeyecektir – ona felsefe öğrettiğimiz duygusunu sunmayacaktır- ama tam doğru yöntem bu olurdu.⁴⁶

Burada Wittgenstein dile getirilebilir bir olgu olmayan ve kendisini aşkın bir biçimde *gösteren* felsefe etkinliğinin temel amacının, söylenebilir olmayan metafizik kavramlar konusunda sessiz kalmayı öğretmek olduğunu ifade eder. Yani, Wittgenstein'a göre felsefe doğaya ilişkin konularda konuşulması gerektiğini, doğaüstü konularda ise susulması gerektiğini öğretmeye yönelik bir etkinlik olmalıdır. Bu yönüyle, felsefe mantıksal önermeler içinde ele alınabilir bir kavram değildir; daha ziyade mantıksal önermeleri ve mantığın ötesindeki (aşkın) kavramları açmılayan bir meta-faaliyettir.

Wittgenstein'ın mantığı aşan bir alan olarak gördüğü diğer kavramlar ise estetik ve etikdir. *Tractacus*'ta etiğin ve estetiğin aşkın yapısını şöyle anlatır Wittgenstein:

6. 41 Dünyanın anlamı, dışında yatsa gerek. Dünyanın içinde her şey nasılsa öyledir, her şey nasıl olup bitiyorsa öyle olup biter; içinde hiçbir değer yoktur – olsaydı bile, hiçbir değer taşımazdı. Değer taşıyan bir değer varsa, bütün olup-bitmenin, öyle-olmanın dışında yatsa gerek. Çünkü bütün olup-bitme, öyle-olma,

44 A.g.e., 61.

45 Óscar L., González-Castán, “Overcoming Positivism: Husserl and Wittgenstein”, (*Phänomenologische Forschungen*, 2014), 21.

46 Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*, 171-173.

raslantısaldır.

6.42 Bu yüzden de Etiktedir hiçbir tümce bulunamaz.

Tümceler hiçbir yüksek şeyi dile getiremezler.

6.421 Açık ki, Etik söylenmeye gelmez.

Etik aşkıdır.

(Etik ile Estetik birdir.)⁴⁷

Wittgenstein dünyanın içinde hiçbir etik ve estetik değer olmadığını ifade etmektedir. Nitekim dünyanın olgularının etik ve estetik karakterde olmaması etiğe ve estetiğe ilişkin hiçbir önermenin meşru olmaması anlamına gelir. Yani Wittgenstein'a göre estetik ve etiğe ilişkin her mantıksal önerme anlamsız ve saçmadır (*Unsinn*). Etiğe ilişkin her türlü mantıksal önermenin saçma olduğunu Wittgenstein *Etik Üzerine Dersler*'de⁴⁸ şöyle ifade etmektedir:

Söylemek istediğim şey şu: Şu anda [etiğin] saçma önermelerinin ben henüz doğru olanlarını bulamadığım için değil, ancak bu önermelerin bizzat doğası gereği saçma oldukları için saçma olduklarını görüyorum. Bu önermeler ile yaptığım tek şey, dünyanın veya anlam alanı olarak dilin ötesine geçmek. Benim ve Etik ve Din hakkında düşünmek ve konuşmak isteyen herkesin tüm çabası, dilin sınırlarının ötesine geçmektir. Nitekim bu türden bir kafesimizin dışına çıkma çabası, kesinlikle umutsuz bir çabadır.⁴⁹

Burada Wittgenstein, anlam ve anlamsallık alanının dilin ve düşüncenin sınırlarında şekillendiğini ve dile ve düşünceye aşkın olan her konunun saçma ve anlamsız (*Unsinn*) olduğunu ifade etmektedir. Wittgenstein'a göre, etik ve din ile ilgili önermeler bu türdeki saçma önermelerdir çünkü etik ve din, dil ve düşüncenin alanını aşmaktadır. Ancak etiğin dile ve düşünceye aşkın yapısı, Wittgenstein'a göre etiği yok sayan veya değersizleştiren bir durum değildir. Aksine, Wittgenstein, etiğin dile ve düşünceye aşkın yüksek⁵⁰ ve transandantal bir yapısının olduğunu savunmaktadır.⁵¹ Wittgenstein'a göre, tıpkı mantıksal form ve felsefe gibi estetik ve etik dile getirilemez ve gizemli kavramlardır ve kendilerini dile ve düşünceye yansıtmak suretiyle açığa çıkarmaktadırlar. *Defterler 1914-1916*'de Wittgenstein estetiğin ve etiğin mantıksal ve bilimsel olmayan ve kendine özgü bir ifade biçiminin olduğunu ifade eder:

Sanat bir tür ifadedir.

İyi sanat, bütünüyle ifadedir.

Sanat eseri bir objenin *sub specie aeternitatis* olarak görülmesidir; iyi bir yaşam dünyanın *sub specie aeternitatis* olarak görülmesidir. Estetik ve etiği birleştiren

47 A.g.e.,167.

48 Wittgenstein'ın "Etik Üzerine Ders" adlı makalesinden yapılan bu çeviri bana aittir.

49 Ludwig Wittgenstein, "A Lecture on Ethics", (*The Philosophical Review*74, no. 1, 1965), 11-12.

50 Bkz. Grayling, *Wittgenstein: A Very Short Introduction*, 55.

51 Bkz. A.g.e., 55-56.

nokta budur.⁵²

Alıntıda Wittgenstein estetiğin ve etiğin mantığa aşkın bir ifade biçimi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre estetik ve etik, bir nesnenin veya dünyanın mantıksal önermelere aşkın transandantal bir tarzda (*sub specie aeternitatis*) görülmesinden doğan kavramlardır. Yani estetik ve etiğe ilişkin bilimsel ve mantıksal önermeleri *saçma* ve anlamsızdır ancak estetik ve etik kendisini aşkın bir tarzda (kendilerine özgü bir ifade biçimi yoluyla) açığa çıkarmaktadırlar.

Bu çerçevede Wittgenstein'da mantıksal önermeler mantıksal uzay içindeki olguları dile getirmekle sınırlıdır ve mantıksal form, felsefe, estetik ve etik gibi metafizik konularda mantıksal önermelerin bir geçerliliği yoktur. Diğer bir deyişle, dünyanın olguları dışındaki metafizik konulara ilişkin mantıksal önermelerde bulunma çabası anlamsız ve *saçma* bir uğraştır. Nitekim Wittgenstein'ın *Tractacus*'ta “Üzerinde konuşulamayan konusunda susmalı.”⁵³ derken, belirtmek istediği husus, mantıksal form, felsefe, estetik ve etik gibi kavramların mantıksal ve bilimsel önermeler ile ifade edilemeyeceğidir.

Sonuç

Sonuç olarak, Kant ve Wittgenstein'da mantığın alanının sırasıyla doğanın ve olgu bağlamlarının olanağını ortaya çıkarmakla sınırlı olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim, Kant mantığın meşruiyet alanını doğanın bilgisine ulaşmak ile sınırlar. Kant'a göre kendinde-şey ise saf aklın temsil faaliyetine dayanır. Bu bakımdan Kant'ın dikkat çektiği nokta, mantık yasalarının kendinde-şeye ilişkin olarak kullanımının meşru olmadığını vurgulamaktır. Wittgenstein ise mantığın sınırlarını dilin ve düşüncenin sınırları olarak belirler. Ona göre, dilde ve düşüncede ifade edilebilir olan, mantıksal uzayda ortaya çıkan olgulardır (dünya, gerçeklik). Oysa Wittgenstein'a göre, dile ve düşünceye aşkın birtakım transandantal kavramlar vardır: mantıksal form, felsefe, estetik ve etik. Wittgenstein'a göre, bu konularda mantıksal önermelerde bulunmak meşru değildir, zira bu tür önermeler *saçma* ve anlamsız olacaktır. Bu bağlamda, Kant ve Wittgenstein, mantığın alanının sınırlılığı konusunda ortak bir paydada buluşurlar. Mantığın alanını doğa yasalarını ortaya çıkarmakla sınırlayan ve kendinde-şeyi saf aklın bir tasarımı (postula) olarak belirleyen Kant'ın aksine, Wittgenstein mantığın alanını dilin ve düşüncenin sınırları olarak belirler ve dile ve düşünceye aşkın konular olan mantıksal form, felsefe, estetik ve etik konusunda sessiz kalmayı önerir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

Kaynaklar

Bohnet, Clayton, *Logic and Limits of Philosophy in Kant and Hegel*, UK: Palgrave Macmillan, 2015.

González-Castán, Oscar L., “Overcoming Positivism: Husserl and Wittgenstein”, *Phänomenologische Forschungen*, 13-58, 2014, <http://www.jstor.org/stable/24360721>.

Grayling, Anthony Clifford, *Wittgenstein: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, 1996.

52 Ludwig Wittgenstein, *Notebooks 1914-1916*, (USA: University of Chicago Press, 1984), 85 c.

53 Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*, 7: 173.

- Guyer, Paul, *Cambridge Companion to Kant*, New York: Cambridge University Press, 2006.
- Kant, Immanuel, *Critique of Pure Reason*, Çev. ve Ed. Paul Guyer ve Allen W. Wood, USA: Cambridge University Press, 1998.
- Kant, Immanuel, *Lectures On Logic*, Çev. ve Ed. J. Michael Young, USA: Cambridge University Press, 1992.
- Kant, Immanuel, *Critique of Practical Reason*, Çev. Werner S. Pluhar, USA: Hackett Publishing Company, 2002.
- Kant, Immanuel, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena*, Çev. İonna Kuçuradi-Yusuf Örnek, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2000.
- Kant, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea, 2015.
- Kant, Schopenhauer, Heidegger, *Düşüncenin Çağrısı*, Çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Schulte, Joachim, *Wittgenstein: An Introduction*, New York: State University of New York Press, 1992.
- Seth, Andrew, *The Development from Kant to Hegel*, London: Cambridge Scholars Press Ltd, 2002.
- Stroll, Avrum, *Moore and Wittgenstein on Certainty*, USA: Oxford University Press, 1994.
- Wenley, Robert Mark, *Kant and His Philosophical Revolution*, Adalaide, London and Washington: Cambridge Scholars Press Ltd, 2002.
- Wittgenstein, Ludwig, "A Lecture on Ethics", *The Philosophical Review*, Vol. 74, No. 1. (Jan., 1965), pp. 3-12.
- Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Çev. Oruç Arouba, İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Wittgenstein, Ludwig, *Notebooks 1914-1916*, Ed. G. H. Wright, USA: University of Chicago Press, 1984.

